

Jan Gancewski
(Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)

Sytuacja ośrodków gospodarczych w państwie zakonu krzyżackiego po zawarciu II pokoju toruńskiego. Obraz społeczeństwa w gospodarce krzyżackiej w Prusach w latach 1466–1525

Po 1466 r. w związku z zawarciem II pokoju w Toruniu nastąpiły bardzo istotne zmiany zarówno w kształcie terytorialnym państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, jak i w sposobie gospodarowania, zarządzania własnością i jej organizacją. Ponadto zmiany dotyczyły również funkcjonowania ośrodków gospodarczych na terytorium domen krzyżackich, struktury zarządzania tymi ośrodkami, jak i samej struktury własnościowej nieruchomości (w tym ziemi i zabudowań ośrodków gospodarczych), typu: folwarki, młyny, cegielnie, gospodarstwa rybackie i leśne. Oczywiście nie były to zmiany, szczególnie te ostatnie, które można było zaobserwować dopiero w tym okresie. Miały one miejsce już dużo wcześniej na terenie państwa krzyżackiego w Prusach. Po 1466 r. nabrały jednak innej dynamiki i natężenia¹.

Przyspieszenia nabrały również zmiany osadnicze oraz struktura tych zmian. Nowe tendencje osadnicze w państwie krzyżackim w drugiej połowie XV stulecia sprzyjały narodzinom lub rozwojowi „powołania” do życia nowych grup społecznych, które miały już inny status w strukturze własnościowo-majątkowej krzyżackich ośrodków gospodarczych w Prusach. Na plan pierwszy wysunęli się wolni, którzy stanowili jedną z grup ludności, posesjonatów ziemskich. Do tej grupy należały różne nacje ze względu, oczywiście, na swoją wolność osobistą, z tym że najczęściej nazywaną w ten sposób grupą narodowościową byli Prusowie. Ze względu na rodzaj pełnionej służby dzielimy ich na małych (*Kleinen*) i dużych (*Großen*)². Porównując ich przede wszystkim pod względem społeczno-gospodarczym możemy zauważyć, że *Kleinen Freien* są bardzo zbliżeni pod względem swojego statusu społeczno-majątkowego do czynszowych chłopów (*Hakenzinsbauern*). Częściowo żyli nawet razem z nimi w tych samych wsiach. Z nich

¹ Przemiany gospodarcze szły w parze ze zmianami społecznymi, majątkowymi, ustrojowymi i również z prawnymi. Wszystkie miały charakter ogólnopaństwowy i nasilały się lub fluktuowały. Wiązały się też ze zmianami w samych konwentach krzyżackich, przede wszystkim z nowym podejściem do roli i zadań korporacji zakonnej w Prusach.

² H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg 13.–16. Jahrhundert*, Marburger Ostforschungen, hrsg. v. Hellmuth Weiss, Bd. 28, Wiesbaden 1968, s. 112.

rekrutowała się również grupa witingów³. Wśród *Großen Freien* przeważała grupa posiadaczy ziemskich, dóbr (w tym z pewnością również folwarków, w dobrach o charakterze mieszanym).

Tereny gospodarowane lub będące dotąd w posiadaniu tzw. *Freie Prußen* zaczęły się po 1466 r. kurczyć. Działo się tak przede wszystkim dlatego, że Zakonowi bardziej opłacało się pod względem finansowym przekazać ziemię nowym prywatnym osadnikom niż pozostawać przy starych rozwiązaniach finansowo-prawnych. Coraz częściej prywatni posiadacze byli osadzani na nowych lub odnowionych warunkach na *preussische Freieingüter*⁴. Działo się również tak dlatego, iż wiele z pierwotnych dóbr wolnych pruskich leżało po II pokoju toruńskim odłogiem i nikt nie chciał nimi gospodarować. Te osoby, które pozostały po wojnie trzynastoletniej na swoich poprzednich dobrach, musiały teraz niejednokrotnie udowadniać, nawet dokumentalnie, prawo do posiadania owych dóbr i należących do nich ziem. W innych wypadkach dochodziło również do wykupu „starych pruskich” posiadłości przez nowych właścicieli, w tym nowych osadników. Ale nie tylko pustki były celem zainteresowania „nowych” dzierżawców oraz ewentualnych „obdarowanych lub uposażonych listami zastawnymi przez Zakon nabywców”. Również dobra zasiedlone podlegały tym samym przemianom. Wszystko zależało od Zakonu, ale również od tego, kto i gdzie chciał uzyskać jakieś dobra. Jeżeli na danym terytorium były osoby, którym Zakon zalegał z wypłatą żołdu, musiała się znaleźć dla niego ziemia z ewentualną infrastrukturą w postaci folwarku, protofolwarku bądź też innej części infrastruktury gospodarczej. Tak np. w 1469 r. wolny Hans Tolkeyn opuścił swoje dobra. Zostały one później zastawione za długi z wojny trzynastoletniej. Zaś w 1475 r. oddano w użytkowanie za długi trzy inne dobra wolnych pruskich, które w momencie dokonywania zastawu były zasiedlone⁵.

Pomimo że uszczuplała się grupa wolnych Prusów w omawianym okresie, to jednak istniały także przykłady rozwoju posiadłości wśród tej nacji, w różnych miejscach okrojonego państwa krzyżackiego. Już wcześniej był widoczny udział ludności pochodzenia pruskiego w gospodarce krzyżackiej w Prusach. Jeden z protokołów powizytacyjnych z zamku w Człuchowie z 1437 r. informuje nas w spisie konwentowym o *kochmeister ist eyn Pruwsze und hat 2 pferde*⁶. Inny protokół powizytacyjny z tego samego roku, tym razem pochodzący z oglądu zamku w Królewcu, zawiera opis członków konwentu i ich wyposażenia militarnego: *item Zacharias von Sparwinen eyn Pruwsze 3 pferde und keynen harnisch*⁷. Stąd wniosek, że dochodziło do takich sytuacji, kiedy osoby pochodzenia pruskiego były zatrudniane do prac nie tylko pomocniczych o charakterze wytwórczym, ale również do prac nadzorczych, jak w przypadku mistrza kucharskiego z Człuchowa, lub

³ Ibidem, s. 114.

⁴ W. Guddat, *Die Entstehung und Entwicklung der privaten Grundherrschaften in den Ämtern Brandenburg und Balga (Ostpreußen)*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas”, Bd. 96, Marburg 1975, s. 203.

⁵ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Ostpreussische Folianten (dalej: Ost. Fol.), Nr. 156, k. 63.

⁶ *Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej: GÄB), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921, s. 668.

⁷ GÄB, s. 38.

też – co jednak należy uznać z pewnością za rzadkość – były one członkami konwentu, ale musiały najpierw uzyskać nobilitację i zostać ochrzczone. Przy tym ich udział w gospodarce krzyżackiej po zakończeniu wojny trzynastoletniej był znaczny. W 1480 r. niejaki Jacob Candayn otrzymał odnowienie swojego przywileju na posiadanie karczmy w miejscowości *Bladiau*⁸.

Dużą rolę zaczęli odgrywać prywatni posiadacze. Przede wszystkim ze względów finansowych, ale również organizacyjnych i społecznych. Zakon krzyżacki musiał zmienić metody finansowania swojej działalności w Prusach oraz utrzymania swoich siedzib w postaci licznych jeszcze kompleksów zamkowych. Coraz częściej musiał odchodzić od tradycyjnego poboru podatków, gdyż było coraz mniej ludności, która mogła spełnić nałożone wymogi, oraz coraz mniej klasycznie prowadzonych dóbr gospodarczych, które takie obciążenia mogłyby udźwignąć. Stąd też trzeba było szukać innych rozwiązań, bardziej skutecznych, szczególnie pod względem ekonomicznym, oraz zachęcających z drugiej strony ludność, korzystającą z nich, do pracy i ponoszenia obciążeń.

Funkcjonowały wówczas trzy metody dalszego rozwoju własności w dobrach gospodarczych, będących w posiadaniu Zakonu oraz tych, leżących na jego terytorium, ale nie były stricte zakonne, gdyż stanowiły dzierżawy dla osób spoza korporacji. Dwie z tych metod wynikały z ewolucyjnego rozwoju sposobu gospodarowania i nowego podejścia do form relacji między Zakonem a jego poddanymi, a jedna wynikała z konieczności zadośćuczynienia swoim wierzycielom. Były to: dzierżawa, sprzedaż dóbr przez Zakon (w tym obiektów gospodarczych, takich jak folwarki, czy też całe kompleksy zamkowe i gospodarcze⁹) w ręce osadników przede wszystkim z Niemiec, ale i w ręce ludności „rodzimej” (np. pochodzenia pruskiego), oraz trzecia – będąca już wówczas niejednokrotnie koniecznością – zastaw różnorodnych obiektów i dóbr w ręce starych bądź też nowych gospodarzy¹⁰. Przeważnie w dzierżawie ziemskiej (ale nie tylko) funkcjonowały trzy zasadnicze jej podtypy: dzierżawa dożywotnia, dzierżawa bezterminowa oraz tzw.

⁸ R. Wenskus, *Die gens Candein. Zur Rolle des preußischen Adels bei der Eroberung und Verwaltung Preußens*, „Zeitschrift für Ostforschung Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa”, hrsg. v. H. Aubin, E. Lemberg, H. Schlenger, H. Weiss, Bd. 10, Marburg 1961, s. 91.

⁹ Np. dotyczące dzierżawy posiadłości krzyżackich (zarówno ziemi, jak i obiektów gospodarczych): Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Pergament Urkunden (dalej: Perg. Urk.), XXIV, Nr. 101 z 26 XII 1467 r.: wydzierżawienie dwóch folwarków: Koyten i Freudenberg przez wielkiego szpitalnika i komtura w Pasłęku posiadaczom prywatnym; Perg. Urk., XXVI, Nr. 151 z 23 X 1468 r.: wydzierżawienie ziemi przez wielkiego mistrza w miejscowości, w której jest folwark; Perg. Urk., XXXI, Nr. 80 z 18 I 1487 r.: Wielki mistrz Martin Truchsess von Wetzhäusen wydzierżawił Michaelowi Kolerowi, oprócz karczmy, ogrodu chmielowego i łąk, także trzecią część z dobra Zeumen.

¹⁰ Perg. Urk., LXXIII, Nr. 32b z 3 IV 1468 r.: wielki mistrz Heinrich Reuß von Plauen zastawia Kasparowi Mette folwarki krzyżackie w Rodöben w komturstwie bangijskim; ten zapis świadczy również o tym, że wymieniony wielki mistrz rozpoczął swoje rządy wcześniej niż dotąd sądzono, jednakże na stanowisku tzw. zastępcy wielkiego mistrza). Powszechnie podawaną datą był 15 X 1469 r. Zob. na ten temat: B. Jähnig, *Wykaz urzędów. Dostojnicy zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, red. Z. H. Nowak i R. Czaja, Toruń 2000, s. 121. W cytowanym dokumencie data wyraźnie wskazuje na podaną wyżej: [...] *gegeben ist vff vnsers ordens hawse konigsberg am Sontage Judica im vierhundertsten vnd achtvndschzigsten Jare*, ale jeszcze *de facto* na urzędzie namiestniczym: *Homeisters Stadthaller vnd kompthur zu Morunge*. Jednak jego zakres obowiązków był wówczas identyczny z pełnieniem funkcji wielkiego mistrza) Perg. Urk., XXVII, Nr. 9 z 7 III 1469 r.: zastaw przez wielkiego mistrza folwarku przyzamkowego w Bartoszycach wraz z łąkami.

odnowienie dzierżawy na nowych warunkach prawnych, najczęściej zmieniając jej zasady z prawa chełmińskiego na korzystniejsze dla dzierżawców prawo magdeburskie¹¹.

Powyższe tendencje, dotyczące przemian własnościowych w Prusach, prowadziły z jednej strony do rozwoju posiadłości prywatnych, z drugiej, rzecz jasna, do ciągłego uszczuplania własności krzyżackiej. Trudno jest, w niektórych przypadkach, rozróżnić dwa podstawowe po 1466 r. sposoby zmiany własności: dzierżawę bezterminową oraz sprzedaż majątku przez Zakon jego poddanym lub nowym osadnikom. W przypadku dzierżawy przez prywatnego posiadacza i użytkownika tych dóbr, powinien on, przynajmniej w jakimś czasie, zrezygnować z żądań pieniężnych wobec Zakonu, bez czego nie można było ustalić, czy suma dzierżawy odpowiada wartości danego dobra, wydzierżawianego przez Zakon. W jednym i drugim przypadku Zakon jako dzierżawca, czy też sprzedawca dóbr musiał określić granice majątku, który podlegał jakimkolwiek czynnościom prawno-finansowym. W imieniu Zakonu występował początkowo tylko wielki mistrz, a od przełomu wieków XV i XVI wielcy dostojnicy i wreszcie komturowie.

Przyjrzyjmy się teraz kwestii, w jakiej części tzw. stare dobra i folwarki przechodziły w inne ręce, czyli były *de facto* prywatyzowane, a w jakiej części dobra krzyżackie były zastawiane. Jak to miało się do całości majątku Zakonu krzyżackiego w Prusach? Z obliczeń również wcześniejszych badaczy¹² wynika, że w pierwszym okresie po zakończeniu wojny trzynastoletniej, czyli do początku 1470 r. zostało wydzierżawione prywatnym posiadaczom 479 łąnów oraz zastawione w zamian za długi wojenne (niezapłacony żołd dla walczących po stronie krzyżackiej wojsk zaciężnych) 1069 łąnów ziemi, co w sumie daje areal ponad 1500 łąnów¹³. Przyjmując cały obszar, okrojonego II pokojem toruńskim, państwa krzyżackiego w Prusach z jego ośmioma komturstwami oraz to, że przedstawiany obszar to około 30% całości terytorium pozostającego w rękach krzyżackich po 1466 r., otrzymamy w skali całego państwa wynik około 4500 łąnów wydzierżawionych i zastawionych. Oczywiście, należy przyjąć nierównomierny rozkład terytorialny tego rodzaju zmian własnościowych i to, że właściwy okres tego rodzaju działań Zakonu to przede wszystkim lata 1477–1497. W konsekwencji jednak otrzymamy olbrzymi obszar ponad 15 tysięcy łąnów, które do końca XV w. przeszły w ręce prywatnych posiadaczy różnymi drogami prawnymi.

Wśród dzierżawionych oraz zastawianych dóbr i ich kompleksów możemy wyróżnić następujące typy: łąny czynszowe w obrębie wsi i folwarków, dobra wójtowskie, dobra parafialne, inne dobra oraz nawet części miast, dobra na prawach pruskim i chełmińskim,

¹¹ Perg. Urk., XXVII, Nr. 210 z 4 XII 1498 r.: Erasmus von Reitzenstein, wielki szatny i zarazem komtur w Bładze, odnawia przywilej Casperowi Laukemedien dla dobra Laukemedien na prawie magdeburskim; Perg. Urk., XXXVII, Nr. 39 z 21 IV 1488 r.: wielki mistrz Martin Truchsess von Wetzhausen odnawia na prośbę Hansa von Weyher dokument wystawiony uprzednio przez namiestnika wielkiego mistrza Heinricha Reuß 16 VIII 1468 r., dotyczący przedłużenia dzierżawy folwarku Wohnsdorf z wsiami folwarcznymi Herrendorf i Schönwalde na prawie magdeburskim, który był wcześniej wydzierżawiony na prawie chełmińskim: [...] *über den hoff woßdorff vnd die zwey dorffer mit nahmen Schonewalt vnnnd hermdorff zu dem hoffe wonßdorff gehorende [...], [...] hott frey erblich vnnnd ewiglich zu magdeburgisschen rechte vnnnd beyden konnen zu besitzten Sunderlich gonnen vnnnd geben [...]*.

¹² Przede wszystkim W. Guddata dla dwóch z największych komturstw po 1466 r., czyli pokarmińskiego i bałgijskiego.

¹³ W. Guddat, *Die Entstehung*, s. 160 i nn.

dobra prywatnych posiadaczy sprzed wojny trzynastoletniej, ziemie będące w posiadaniu Zakonu jako dobra należące bezpośrednio do kompleksów zamkowych i przyległych do nich folwarków przyzamkowych¹⁴, ogrody pokrzyżackie, karczmy (*Krugi*) wraz z ziemiami do nich należącymi, młyny wraz z przynależnymi ziemiami¹⁵. Najwięcej dzierżaw i zastawów, powyżej 80%, pochodziło z ziem wcześniejszych łanów czynszowych. Na drugim miejscu, z niespełna 9% z 1,5 tysiąca łanów, znalazły się wcześniej lokowane dobra na prawach chełmińskim i pruskim, przede wszystkim o niewielkich powierzchniach, liczących po kilka łanów.

Od 1470 r. postępował dalszy proces wydawania przywilejów, przeobrażających krzyżackie obiekty gospodarcze oraz ziemię w prywatne dzierżawy¹⁶. Spotykane na drodze przekształceń własnościowych wojny, tu przede wszystkim duże konflikty, takie jak wojna o obsadę biskupstwa warmińskiego z końca lat siedemdziesiątych XV w., czy też szczególnie wojna z lat 1519–1521, przyspieszały tylko rozwijające się procesy. Działo się tak z dwóch podstawowych przyczyn. Po pierwsze, administracja krzyżacka wszystkich szczebli stawała się coraz bardziej niewydolna. Po wtóre, w rękach Zakonu i pod jego bezpośrednią władzą wzrastał odsetek łanów opustoszałych w wyniku działań wojennych, lub migracji wśród ludności w Prusach. Trwał także proces zmian, zapoczątkowanych tuż po zakończeniu wojny trzynastoletniej. Był on złożony z dwóch odrębnych czynników, ale dotyczył już omawianego działania Zakonu, a mianowicie wydzierżawiania zależnych wcześniej od Zakonu dóbr wraz z ziemią do nich należącą. Do dzierżawy przeznaczano ziemię położoną w dawnych, wówczas już nieobsadzonych wsiach czynszowych (szczególnie z łanów opustoszałych), nowym osadnikom¹⁷. Wydzierżawiano też tzw. dobra wolnych (*Freigüter*), należące wcześniej do ludności pruskiego pochodzenia, na których mogły powstawać ośrodki gospodarcze w postaci dóbr, łącznie z folwarkami. Czasami tzw. nowa szlachta pruska miała prawo wykorzystywać nowych osadników (lub biedniejszą część starych chłopów, szczególnie zagrodników) do prac folwarcznych jako wyrobników folwarcznych, zagrodników (tzw. *Vorwerksgärtner*)¹⁸.

Istotną rolę w strukturze społecznej i działalności krzyżackich ośrodków gospodarczych po 1466 r. odgrywali dzierżawcy i posiadacze folwarków. Było to związane z odchodzeniem od korporacyjnego charakteru gospodarki krzyżackiej oraz z innymi

¹⁴ Perg. Urk., XXXVIII, Nr. 44 z 3 III 1475 r., k. 1, 1v, kiedy to wielki mistrz Heinrich von Richtenberg wydzierżawia miastu Kląjpedzie wszystkie stajnie folwarczne, będące na przedzamczu tamtejszego zamku w zamian za czynsz; Perg. Urk., XXVII, Nr. 9 z 7 III 1469 r., kiedy to dokumentalnie wielki mistrz (jako jego zastępca) Heinrich Reuß von Plauen zastawia folwark przyzamkowy w Bartoszycach wraz z łąkami doń należącymi.

¹⁵ Perg. Urk., XXXIX, Nr. 4 z 3 III 1479 r. oraz Perg. Urk., XXXI, Nr. 80 z 18 I 1487 r., kiedy to wielki mistrz Martin Truchsess von Wetzhausen potwierdza dokumentalnie dzierżawę Michaelowi Kolerowi oprócz karczmy, ogrodu chmielowego i łąk.

¹⁶ Proces ten stał się normalnym instrumentem cywilno-prawno-ekonomicznym wraz z objęciem urzędu wielkomistrzowskiego przez Heinricha Reffle von Richtenberg, a nasilił się za jego następcy Martina Truchsess von Wetzhausen w latach siedemdziesiątych XV w.

¹⁷ W. Długokęcki, *Spółczesność wiejskie. Przemiany wsi w państwie krzyżackim (1466–1525)*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2008, s. 478.

¹⁸ J. Martens, *Die mittelalterliche Gartensiedlung in Ost- und Westpreußen*, w: *Zur Siedlungs-, Bevölkerungs- und Kirchengeschichte Preussens*, hrsg. v. U. Arnold, Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Bd. 12, Lüneburg 1999, s. 65.

ogólnopaństwowymi zmianami strukturalno-gospodarczymi. Przede wszystkim wspomniane wcześniej przywileje uzyskiwali osadnicy niemieccy, wolni Prusowie oraz też inne osoby w osadach i ośrodkach gospodarczych już istniejących. Akcja taka obejmowała całe Prusy krzyżackie po zawarciu z Polską II pokoju toruńskiego, szczególnie już od lat 1465–1468¹⁹, w latach siedemdziesiątych i później pod koniec XV w., a także przez cały czas istnienia okrojonych tzw. Prus Krzyżackich, aż do 1525 r. Trzeba jednak w tym miejscu stwierdzić, że z całą pewnością proces ten przybrał wówczas na sile. Świadczą o tym liczne dowody, świadczące bezspornie, że zakon krzyżacki, w cytowanym wyżej okresie postanowił bardziej skierować organizację swojej gospodarki, w tym folwarczej, na tory prywatyzacji. Takie rozwiązanie było wyjściem dość logicznym w ówczesnej sytuacji Zakonu. Topniejące kadry zarządzające, nasilający się proces, jak się okazało, nieuchronnej sekularyzacji i odchodzenie od korporacyjnego życia zakonnego, pojawiające się coraz częściej poszukiwanie w zakonie „łatwego życia” lub też „bezpiecznej emerytury”²⁰, nie sprzyjały utrzymywaniu zdyscyplinowanego i scentralizowanego organizmu państwowego, „ślepo” idącego za swoimi przywódcami i utrzymującego pierwotny charakter korporacyjny. Pojawiły się już wtedy liczne prywatne dążenia, poważnie osłabiające organizm państwa zakonnego. Stąd też można postawić tezę m.in. o ponad gospodarczych czynnikach zaistniałej wówczas sytuacji, nie tylko społecznej, ale i państwowo-ustrojowej, oraz przyspieszeniu przekształceń społeczno-własnościowych, z przejściem do wcześniej już istniejącego na terytorium państwa zakonu krzyżackiego w Prusach typu organizacji gospodarki folwarczej prywatnej. W taki sposób można było, przy zmniejszonym nakładzie pracy własnej, czerpać korzyści, wynikające z pieniężnych powinności czynszowych osób dzierżawiących obiekty gospodarcze, np. folwarki.

Coraz częściej przekształcenia społeczno-własnościowe determinowały poniekąd formy istnienia i prowadzenia działalności gospodarczej. Tak było – przynajmniej w niektórych regionach państwa krzyżackiego po 1466 r. – w przypadku dóbr lub ich kompleksów, obejmujących czasami folwarki. Ich powstawanie świadczyło o zmieniającej się sytuacji gospodarczo-ekonomicznej w państwie krzyżackim oraz o odejściu od jego korporacyjnego i scentralizowanego charakteru. Coraz bardziej był również widoczny rozdźwięk między istniejącą i funkcjonującą jeszcze wówczas starą organizacją gospodarki, opartej

¹⁹ Oczywiście jest przy tym, że proces ten nie rozpoczął się po 1466 r. Jego przyczyn i korzeni należy szukać już w zmianach, które zaszły w organizacji i ekonomii państwa krzyżackiego po 1411 r. Jeden z pierwszych zapisów dóbr ziemskich w państwie zakonnym, a nie ich dożywotniej lub ograniczonej dzierżawy został dokonany na podstawie zapisu wielkiego mistrza zakonu Pawła von Rusdorf dla Matiasa von Wendekeym z 29 VI 1433 r., *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Ordensbriefarchiv* (dalej: OBA), Nr. 2356: [...] *Marienborg. Der HM Paul von Rusdorf verschreibt dem Matthes von Wendekeym erblich 21 Hufen und 12 Morgen auf der Feldmark von Podewitten (Kr. Wehlau) zu magdeburgischem Recht, dazu die hohe und niedere Gerichtsbarkeit außer dem Straßengericht, 60 Mark gewöhnlicher preußischer Münze Wergeld gegen die Verpflichtung zu 1 Dienst mit Pferd und Harnisch, 1 Krampfund Wachs, 1 kulmischem [w rzeczywistości najprawdopodobniej chodziło o feniga kolońskiego; kolnische, a nie kulmische) Pfenning oder anstatt dessen 5 preußischen Pfennigen, 1 Scheffel Weizen und 1 Scheffel Rogen für Pflugkorn zu Martini [...]*.

²⁰ Perg. Urk., XXXVI, Nr. 4 z 16 IV 1513 r., gdzie wielki mistrz Albrecht Hohenzollern zapisuje dostojnikom zakonnym braciom Leo, Adrianowi i Faustinowi von Waiblingen zamek i urząd w Lochstädt jako rentę dożywotnią z opieką, w zamian za to, że bardzo podupadły zamek odbudują, na co im udzielił dodatkowych zezwoleń; zob.: Z.H. Nowak, *Sprawa zaopatrzenia „emerytalnego” w zakonie krzyżackim w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, red. Z.H. Nowak, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń 1995, R. 86, s. 85–101.

na własności krzyżackiej, a rozwijającą się „nową” organizacją, opartą m.in. na złożonych kompleksach dóbr prywatnych (często wraz z folwarkami). Tak było np. w przypadku prokuratorstwa szczycieńskiego²¹. Dodatkowo, szczególnie po 1500 r., można zauważyć tam zwalnianie chłopów z obciążeń szarwarkowych²², co może być dowodem na omawianym terenie na początek kryzysu społeczno-ekonomicznego, ale również na zmiany w organizacji gospodarczej i zanikanie tego typu formy powinności poddanych i przechodzenie do form bardziej złożonych organizacyjnie jak dobra i ich kompleksy, chociażby ze względu na służbę rycerską w czasie wojny²³. Dobra, pozostające wówczas w rękach prywatnych, zostały zobowiązane do świadczenia tych samych zobowiązań i służb, tak jak w przypadku zakonu krzyżackiego, z tym że teraz dla prywatnych posiadaczy tychże dóbr, a szczególnie zespołu dóbr z folwarkami²⁴.

Społeczeństwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach przełomu wieków XV i XVI, szczególnie bezpośrednio związane z gospodarką poprzez posiadanie majątku (w tym wypadku nieruchomości w postaci folwarku lub innego dobra, pracę w nim i w związku z tym bardziej lub mniej świadome uczestnictwo w procesach przekształceń własnościowych) na obszarze domen krzyżackich oraz w posiadłościach pozakonnych, było już społeczeństwem „nowopruskim”²⁵. Związane z rozwojem nowego prawa pruskiego (*Landesordnungen*), wraz z tzw. *Iura feudaliae pruthenicorum*, przekształcenia w strukturze społecznej spowodowały wiele zjawisk w obrębie społeczności pruskiej, połączonych z działalnością struktury gospodarczej państwa krzyżackiego. Przede wszystkim doszło do krystalizacji egzystencjonalnej grup społecznych, co wiązało się z zanikiem jednych i pojawieniem się lub też rozwojem innych. Przede wszystkim cechą charakterystyczną wskazanych tu przemian był zanik różnic między tzw. wolnymi w różnych kategoriach pochodzenia, co wiązało się również z pomniejszeniem roli i w konsekwencji zanikiem specyficznej grupy społecznej, jaką była niewątpliwie grupa *Freie Prussen*. Do takiej sytuacji przyczynił się nie tylko zanik dotychczasowych charakterystycznych różnic społecznych, ale także powstanie nowych struktur, chociażby tej związanej z organizacją wojskową. „Wolni Prusowie” byli systematycznie, jeszcze przed wybuchem wojny trzynastoletniej, zastępowani przez tzw. szlachtę nowopruską, co rzecz jasna wiązało się z powiększeniem nie tylko ich praw, ale również realnego stanu posiadania majątku, przede wszystkim ziem i związanej z nią infrastruktury gospodarczej. Nowi posiadacze ziemscy, czyli kształtująca się warstwa nowożytnej szlachty pruskiej, są, w wyniku sytuacji gospodarczej, politycznej, ale i szerszych tendencji europejskich, bardziej samodzielni i inaczej traktowani niż dotychczasowi „wolni”. Przede wszystkim ich obciążenia

²¹ Zob.: E. Saborowski, *Besiedlung und Nationalitätenverhältnisse des Hauptamtes Ortelsburg. Zur Zeit des Herrschaft des Deutschordens*, msp., w: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sygn. 8 Diss. Phil. Königsberg 1922–1926, 3.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ J. Mallek, *Społeczeństwo „nowopruskie” wobec tradycji krzyżackiej*, [w:] *Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości*, pod red. J. Gancewskiego, Biblioteka „Mraǳowskich Studiów Humanistycznych”, seria: Historia, nr 1, Olsztyn 2009, s. 185–191.

finansowe, związane z użytkowaną ziemią, były o wiele niższe niż te w latach drugiego dziesięciolecia XV w. Nowi dzierżawcy pruscy nie płacili podatków, chyba że płużne, większa stąd możliwość dostępu do ziemi. Zmieniły się też ich podstawowe obowiązki. Do nich należały przede wszystkim budowa umocnień, reparacja zamków krzyżackich, służba wojskowa. Jednocześnie w dotychczasowych dobrach domenalnych Zakonu następował proces „wysiedlenia” lub bardziej ekonomicznego wypierania ludności pruskiej i zastępowania jej nowymi osadnikami. Państwo korporacyjne ograniczało znacznie możliwości rozwoju prawa lennego i budowy społeczeństwa, opartego na powszechnie obowiązujących, ale jednak w innych strukturach państwowych, zasadach feudalnych. Zakon dostosowywał się do nowych warunków egzystencji państwa i jego społeczeństwa. Jednocześnie z procesem przekształceń natury prawno-społecznej, rozpoczął się proces „utowarowienia” gospodarstw i proces powstawania nowych poprzez nowy pomiar i podział starych. Przy tym przemożny wpływ na owe zjawiska miała tzw. polityczna książeckość dwóch ostatnich wielkich mistrzów i ich inna wizja państwa w Prusach.

Widzimy zatem, że zmiany w sposobie gospodarowania, strukturze własnościowej majątków, szły w parze z głębokimi zmianami w strukturze społecznej i finansowej całego państwa krzyżackiego w Prusach. Jedne zmiany wymuszały następne. Te społeczne były wynikiem nowej tury osadnictwa w Prusach, ale i zmian finansowo-majątkowych w dotychczasowym „monolocie krzyżackim” w jego państwie. Własnościowe i gospodarcze determinowane były przez zmiany w finansach i zamożności konwentów oraz kasy centralnej Zakonu, już w Królewcu. Wszystkie one prowadziły do zmian w strukturze własnościowej, majątkowej, prawno-ustrojowej państwa krzyżackiego w Prusach, co obserwujemy coraz częściej od końca XV w. aż po 1525 r. Korporacja zakonna zmieniała się w grupę niemieckiej szlachty nowopruskiej.